

Gyimesi Katalin

Az örök nőiség, avagy az élet diadala

Adalékok a Tragédia újabb értelmezéséhez

*„Ember küzdj és bízva bízzál!”
Csak azt tudnám, hogy ezt a mondatot
– Keresztnék a toronytetőre –
Mester, a tolladba ki mondta?
Ádámot az örvénytől el ki vonta?”*

Madách Imre főműve másfél évszázada folyamatosan új és új kérdéseket hív elő, így Az ember tragédiájáról írt szövegek száma ma már szinte a „végtelenhez közelít”. A recepció hagyomány igen magas színvonalú, szerteágazó és aránylag dialógusképes is, de ha a Tragédia – és holdudvarának – hatástörténetét alapos vizsgálatnak vetjük alá, jól látszik, hogy e „nemzeti klasszikusunk” befogadásában igen jelentős holtudvarok is képződnek. E jelenség negatív hatása leginkább a középiskolai irodalomértésben érhető tetten, mégpedig abban, hogy a nem szakmai befogadásban olyan botrányos gondolkodás tapasztalható a művel kapcsolatban, amely rendszerint kimerül filológiai klisék, idézetek s „életbölcseledő” szóvirágok hangoztatásában. Mindebből azt az óvatosságot lehet levonni, hogy a Tragédiát értelmező nyelv hermeneutikai szervezőereje és a Madách-szöveg között tágabb a szakadék, mint az kívánatos és/vagy elkerülhetetlen volna².

Jelen tanulmány kísérletet tesz Az ember tragédiája újraolvasására, amelyhez a kezdő lökést Ruszt József színháztörténeti jelentőségű rendezése³ adta meg. Ruszt a drámára több mint egy évszázada ráakódott előadás-hagyományokat felülvizsgálva, a túlhaladottakat elvetve, szigorúan az írói szövegből kiindulva hozta létre a maga egyéni, a mű ma is élő drámaiságát kibontó előadásformáját. A rendező tömören így fogalmazta meg előadása lényegi paramétereit:

„A konfliktus alaphelyzete: az Úr és Lucifer vitája

A helyzet: a teremtés folyamatában a tagadás pillanata.

Cselekmény: egy fogadás története.

Tárgy: a létezés.

Téma: az ember.

Alapforma: példázat.

Az Úr állítása: A világ van.

Lucifer kérdése: Minek?

Lucifer nem elpusztítani akarja az embert, hanem meggyőzni őt egy Isten nélküli világ logikájáról.

Lucifer az önmaga tudatára ébredt ember.”⁴

A szemben álló felek

Az ember tragédiájáról szóló szakirodalmak egy jelentős része nem az Úr és Lucifer, hanem az Ádám és Lucifer közti ellentétben jelöli meg a mű konfliktusát, pedig erre az álláspontra maga a madáchi szöveg cáfol rá. Ádám célja a mindentudás megszerzése, valamint válaszkérés az alábbi kérdésekre: utódainak története előbbre halad-e, nemesedő-e, fejlődő-e? Látható, hogy e célok egyike sem irányul Lucifer ellen, sőt még Lucifer csábítja tudásra az első emberpárt, nem hogy őrzi, hanem kínálja az Ádám számára a kérdéseinek megválaszolásához oly fontos ismereteket. Lucifer célja sem irányul konkrétan Ádám ellen: az 1. színben – ahol Ádám még csak jelen sincs – azon igyekszik, hogy befészkelje magát az Úr által teremtett világ folyamatába, hogy megkaphassa osztályrészét. Noha azt mondja az Úrnak: „Együtt teremtünk”⁵ – ez nem lehet igaz, hiszen akkor nem kellene osztályrészt követelnie. Lucifer az „erő része”, vagyis alárendelt figura, bármilyen nagy hatalomként mutatkozik is be. Szerepe ennek ellenére jelentős, amit az is mutat, hogy az Úr két (előtte megátkozott) fával ajándékozta meg. Lucifer ezek után rá akarja venni az első emberpárt, hogy egyen a tudás fájának gyümölcséből, ezzel pedig az a célja, hogy szélesítse, tovább növelje hatalmát, hatalma alá vonja az emberiséget. Ez a cél nem Ádám és Éva ellen irányul, hiszen őket a maga oldalára akarja vonni az Úr fennhatósága alól. Amikor első erőfeszítései sikert aratnak (Ádám evett a gyümölcsből), Lucifer célja már az, hogy Ádámnak megmutassa, őt rádobbantse: utódainak sorsa nem az előbbre haladás, nem nemesedés, nem fejlődés. Ha ez sikerül, akkor bebizonyosodik, hogy a teremtés nem jó, bekövetkezik a valódi tagadás, megtörténik az, amit az Úrnak mondott:

*„S egy talpalatnyi föld elég nekem,
Hol a tagadás lábát megveti,
Világodat meg fogja dönteni.”⁶⁶*

Ebben az esetben Lucifer legyőzi az Urat. Tehát Lucifer célja az ún. történelmi színekben végső soron az Úr ellen irányul, s számára Ádám csak eszköz, bár nélkülözhetetlen eszköz.

Az, hogy az igazi ellentét tehát az Úr és Lucifer között található, a középkori moralitásokhoz hasonlítja a Tragédiát. Az emberiség-moralitások az ember hányattatását mutatják meg az Úr és a Sátán között. Ez általában nem közvetlen érintkezésben valósul meg, hanem „szolgáik” (az Erények és Bűnök) találkozásai által. Közöttük áll az ember: a küzdelem úgy zajlik le az Úr és Sátán között, hogy az emberért folyik, s a küzdelem eredménye kettejük között csak abban mérhető le, hogy melyikük befolyásának enged az ember, melyikük hatása lesz az ember tevékenységében erősebb, azaz melyikük hatására cselekszik. Madáchnál az Úr a terjedelemben legnagyobb részt kitevő történelmi színekben nincs is jelen, de az emberért való küzdelemben így is részt vesz, mégpedig úgy hogy már eredendően „betáplálja” az emberbe a reményt, és nem hagyja kiveszni belőle. Továbbá minden színben találunk olyan figurát, aki Luciferrel szemben az Úr akarát képviseli (Ruszt rendezésében ezeket mindig ugyanaz a színész játssza): a Cherub, a Föld szelleme, a csontváz, a múmia, a pestises halott, a halál nemtője, stb.

A szemben álló világképek

Az Úr szerepe közel sem olyan korlátozott, amilyenek első látásra/olvasásra tűnik. Az ő szándékainak szócsöve, világának autentikus kifejezője a három angyal is, akiknek szózata a Tragédia fő létértelmező motívumait⁷ tartalmazza. E motívumok behálózzák a szöveget, bizonyítva az isteni szféra mindenhol-jelenválóságát. Az angyalok egy-egy strófában foglalják össze mindazt, ami a mű világképén belül a lét teljességéhez tartozik: az isteni természet és a teremtés jellegét, az univerzum legfontosabb tartalmait és törvényeit. A három fő-angyal mindegyike két-két alapvető elvet említ (Gábor: úr és anyag; Mihály változó idő és változatlan öröklét; Ráfael: bölcsesség és boldogság), s e két fogalmat összekapcsolva egy-egy isteni tulajdonsághoz (Eszme, Erő, Jóság) köti. Lucifer ugyan-

ilyen vagy hasonló szavakkal vallja magát a teremtés részének, de a fogalompárokra csupán egyik felét sajátítja ki, a másikat az Úrnak tulajdonítja; és az angyalokkal szemben nem összetartozásukat, hanem szembenállásukat hangsúlyozza:

*„Te anyagot szültél, én tért nyerék,
Az élet mellett ott van a halál,
A boldogságnál a lehangolás.”⁶⁸*

Az eredeti egységből tehát két fogalomkör alakult ki: az egyik az isteni szférához tartozó maradt (anyag, öröklét, boldogság), a másik viszont Lucifer fennhatósága alá került (tér, idő, tudás). Ez utóbbiak, mint ördögi körbe kerülő princípiumok a mű végére negatív tartalommal, az ember számára szenvedésteli, távlattalan mivoltukkal tűnnek elő: az úrmotívum az úrjelenet, a tudásmotívum a falanszterjelenet, az időmotívum pedig az eszkimójelenet végpusztulásában éri el kibontakozásának csúcát. Ádám azonban nem fogadja el ezt a luciferi létértelmezést, ennek bizonyítéka, hogy az utolsó színben mégis fölteszi azokat a kérdéseket, melyekre éppen álma jelentett egyfajta választ. Az Úr felelete: a küzdés – amely az eredeti harmóniát megbontó, luciferi életkörbe kerülő motívumoknak összefoglalása – és a bizalom – amely az isteni szféra három motívumának summázata lesz. A létértelmező motívumok tehát újrafogalmazódnak, immár a bűnbeesett, az abszolút státuszából kiesett ember számára. Az eredendő egység helyett az emberi nézőponthoz igazodva két külön világ részesei lesznek, mégpedig az immanens és transzcendens létezés kifejezői. Az Úr szavaiban elötünik a végtelen létezés tere a véges élet korlátai felől, az örök az időbeli felől, a boldogság az emberi öntudat felől. Mindez persze határokat jelent az emberi megismerés és gondolkodás számára, erre vonatkozik a következő felszólítás:

*„...Ne kérd
tovább a titkot, mit jótékonyan
Takart el istenkéz vágyó szemedtől.”⁶⁹*

Viszont nem jelenthet végső határokat az emberi egzisztencia egésze számára, amennyiben az Úr igazságai elérnek hozzá, amennyiben mégis az Úrhoz fordul Lucifer helyett.

Az egyenlőtlen harc

A mű középpontjában az Úr és Lucifer és ezáltal két szféra, két világszint ellentéte áll. Az édeni állapot, az abszolút pozitívum, aminek megjelenése az evilági szinten az ember bensejében egy teljességbe, az eszmék abszolút jó voltába vetett hit és a jövő iránti bizakodás. Az eszmék azonban – a mű koncepciója szerint – ilyen abszolút pozitívan, teljességükben sohasem jelennek meg az evilági szinten, az abszolút jót, a teljességet csak az édeni állapotban (Lucifer előtt) érheti el az ember. A mű voltaképp tehát nem is az édeni teljességet kívánja megvalósítani a földi világban, hanem azt mondja: annak ellenére, hogy ezt nem lehet itt valóra váltani, mégis van itt valami „édeni”, s ez a bizakodás, a reménytelen munka. A két szint jelenvalósága és egymáshoz való viszonya olyan nagy jelentőséggel bír a műben, hogy időben e szférák létezésén kívül semmi sem történik. A mű kezdetén éppen befejeződik a teremtés, ezért előtte nem történhetett semmi; és lévén, hogy az ember bűnbeesése és ennek következménye közvetetten az Úr tervében van („Én végtelen időtől tervezem, / s már bennem élt, mi mostan létesült”¹⁰), a cselekmény végülis nem hoz változást. Az egész emberi történelmet bemutatja, s ennek következtében sem a cselekmény megkezdése előtt, sem lezárása után nincs és nem lehet meghatározó helyzet. Az idő ilyen, vertikális irányban való nyitva hagyása a Tragédiát a misztériumdrámákhoz közelíti.

A mű tehát a teremtés aktusának lezárulásával (paradox módon befejezéssel) kezdődik. A teremtés képessége egyértelműen az Úrhoz tartozik, „ki egy szavával hívta létre mindent”¹¹. Ez az egyedülálló képesség által az Úr és Lucifer közötti „rangkülönbség” még tovább differenciálódik. Az isteni szó tehát itt teremtő erővé válik, amely világot, és ezzel együtt beszédet és szereplőket hoz létre. A teremtés egyedül az Úr privilégiuma, Lucifer – önértelmezése („de mindöröktől fogva élek én”¹²) ellenére – csak teremtmény lehet. Ezt az 1. szín szövege bizonyítja is. Miután az angyalok elzengik szózatukat az Úr eszméiről, egy zseniális szerzői utasítás következik: „Szünet”¹³.

S ezután szólal meg az Úr:

*„S te, Lucifer, hallgatsz, önhittén állsz,
dicséretemre nem talál-sz-e szót?”¹⁴*

Tehát nem történik más, minthogy az Úr megszólítja a beszédben keletkezett, ám óhatatlanul hozzátartozó őr (később Lucifer így is definiálja önmagát), ami már a szín kezdetétől ott van trónusa mellett. A főszereplők közül egyedül Lucifer az, akivel a megszólítás által találkozunk először, s nem szerzői utasítás után történő „sajátbeszéd” formájában. De az Úr teremtő beszéde nemcsak megszólítja a Szünet-et, hanem elnevezi azt – „Lucifer” – és hangot is ad neki. Tehát Lucifer is az Úr által a megnevezés aktusával jön létre, ahogy minden más a világban, és persze maga a világ is. Az Ördög nem tud teremteni (beszédet egymaga létrehozni), de egyrészt láthatóvá tudja tenni a beszédet a varázslás figuráján keresztül, másrészt Ádámnál elérheti azt, hogy ő beszéljen (alkosson).

Ádám (az Ember) küzdelme

Isten a világ teremtésével olyan színjátékot indított meg, aminél nagyszerűbbet, izgalmasabbat képzelni sem lehet. Lucifer ilyen tette nem képes, de álom formájában Ádám elé tud vetíteni egy színdarabot, ami kétségkívül az ő rendezésének nyomait viseli. Ez a színjáték: az Emberiség Története. A történelem különféle korszakai elevenednek meg, – de korántsem epikus, elbeszélő formában. Az alvó Ádám meghökkenve ismer rá álomképeiben önmagára. Ruszt rendezésének nagy újítása, hogy Ádám szerepét felosztotta, az alap-Ádámnak – aki kezdi és befejezi az előadást – meghagyta a töprengő, vívódó, Luciferrel vitázó, kommentátori szövegeket, jó néhány kép cselekvő, cselekvést illusztráló Ádám szerepét (Fáraó, Miltiadesz, Sergiolus, Kepler) pedig más színészekre osztotta. S miután a dráma nagy része egy álomsorozat, az alap-Ádám így minden további nélkül megkettőződhetett, természetesen módon léphetett ki-be az egyes történelmi képekbe, s az őt helyettesítő, cselekvő alteregója mellől beszélve, azt megérintve járhatta be a teret és az időt, oly szabadon, mint Lucifer a madáchi univerzumot. Egyszerre volt kint is és bent is a folyamatokban, így sokkal töményebben szólalhatott meg személyiségének gondolati rétege. Világosabban fel lehetett fogni Ádám szövegének intellektuális, vívódó részét, mert nem szakították meg folyton-folyvást az illusztráló képek más regiszterben megszólaló mondatai; és ezáltal sokkal tisztábban volt követhető és érthető Lucifer és Ádám nagyszabású társasjátéka.

Lucifer személy szerint nem döntő szereplője a történeti színek külön-külön tragédiáinak; az ő szerepe nagyobb szerű és átfogóbb. Ő az egésznek fő mozgatója, aki – természetesen – csak a biblikus színekben lesz valóságos, küzdő, drámai, sőt tragikai alak, ahol nincs magára hagyva a tehetetlen és naiv emberpárral, hanem Istennel vívja a maga nagy viadalát. Lucifer csak addig eleven, míg a Gonosz fogalmát testesíti meg, vagyis az Úrral vívott harcában. Az Emberiség Történetének minden korszaka Ádám személye körül alakul ki, – minden változása a történetnek az ő személyes, jól ismert életének, örömeinek, bánatának, töprengésének, megfontolásának, jókedvének vagy kedvetlenségének a következménye. Az Emberiség története csábító cím volt csak, Ádám Tragédiája az egész, aki mindent megpróbál, hogy az Édenkert boldogságát visszaszerezze, hogy véget vessen a színjátéknak. Ádám, mint Faraó, mint Tankréd, mint Miltiadesz, mint Kepler, mint Danton, keresi a boldogságot, s gyötrő küzdelmet folytat álmainak rémképeivel, embertársaival, hogy megszabaduljon tőlük. De Lucifer most már nem hagyja felébredni – egyre borzalmasabb víziót fest Ádám elé – és az alvó kezdi már világosabban sejteni (tizedik, tizenegyedik, tizenkettedik szín), hogy csak álmodik, s végre, lerázva a lidércnyomást, egy ordítással felébred. De közben, álmában, megismerte önmagát, ahogy csak álmában ismerhette meg: reményeit, vágyait, a haláltól való félelmét, s az élet megvetését és akarását – szerelmét és gyűlöletét. És nagy nyugtalanság fogja el: szabad-e élnie annak, aki ilyen, mint ő? A kérdésnek Ádám esetében különlegesen nagy súlya van: ő az egyetlen ember, akinél az élet elutasítása a világra nézve is végzetes lehet. „Dacolhatok még, isten, véled is”¹⁵ – mondja, és ezzel úgy tűnik, mintha Lucifer győzedelmeskedett volna: Ádám melléje állt, és az Úr szándékát öngyilkosságával akarja keresztetni. Nem erről van azonban szó, mert az eredeti Madách-szövegben ez olvasható: „Dacolhatok még istennek, neked”, amit Ruszt az érthetőség érdekében korigál:

„Dacolhatok még istennel, s veled”.

Ez a „veled” („neked”) pedig Lucifernek szól. Tehát Ádám Lucifer mellé sem akar állni, az öngyilkossággal mindkettejükkel szembefordulna.

Ez azonban nem következik be, mert Éva közbelépésével kudarcba fullad a végzetes elhatározás.

Éva (az Élet) diadala

Éva hol társ, hol szerető, hol távoli messze fény, de mindig az, aki körül az egyes színek cselekménye megfordul. A temető-jelenet nagy haláltáncából csak Éva menekül győzedelmesen, és ez a diadal előjátéka annak a végső győzelemnek, melyben ő, mint anya véglegesen fölébe kerül Ádámnak. Madách szemében „a nő a bergsoni életlendület szimbóluma”¹⁶. Az ő ölében nyugszik a születés nagy titka, a férfi csak eszköz. Hiába csügged el a férfi-Ádám minden történelmi színben, a nő, az életosztón élni kényszeríti, és az öngyilkos előtt felfedi öngyilkosságának hiábavalóságát, mert magában hordja az új életet. Ádám és Éva harca a történelmen keresztül a szellem és az élet örök ellentéte. Ádám a világos, építő öntudat, amely magas célokra tör, és ha célját nem tudja elérni, összeomlik. Éva a homályos, ősi ösztön, a természet szava az emberben, amely semmi mást nem akar csak élni, és dacol a szellem minden erejével. Kettejük különbsége abban is megmutatkozik, hogy Ádámnak folyamatosan tudatosítania kell felismeréseit az álom folyamán: „Ismered-é, Ádám?”, „Hisz te ismered, / Ádám, ugye?”; „Nem lelsz-e benne régi ismerősre?”, míg Éva egyszerűen megtalálja Ádámot az idegenben. Ádám nem rögtön ért, hanem a világ hangjaiban összefüggést keresve próbálja annak értelmét felfejteni: „Én a patak zugását hallgatám / És azt találok, szintén így dalolt.”¹⁷. Éva megéri a világot, de értelméről számot adni nem tud: „Hallgasd csak, Ádám, óh, mondd, érted-é / E kis bohó szerelmes énekét? / (...) / Minő csodás összhang ez kedvesem, / E sokszerű szó és egy értelem”¹⁸. Éva magától értetődő beszéde éppen Ádám szövegeiben nyeri el értelmét, Ádám Éva által beszélhet újra, azaz értelmezheti a létet („Mi a hang, hogyha nincs, ki értené? / (...) / Mi volnék én, ha mint visszhang- s virágban, / Benned szebb létre nem feselne létem, / Melyben saját magam szerethetem”¹⁹). Éva „Úrszerű”, azaz közelebb van az Úrhoz, mint Ádám, s ez éppen a magától való természetes értés („Ah, értem a dalt”²⁰) velejárója lesz, amely a költészetben s az érzelmekben mutatkozik meg. S ez az évai attitűd nem tart igényt a világot művelő, cselekvő magatartásra, sokkal inkább az Úrhoz hasonlító teremtő jellegre: „Világnak anyja én leszek”²¹ – mondja Éva; ami visszaül az Úr „Már bennem élt, mi mostan létesült”²² – kijelentésére.

Lucifer képes megmutatni Ádámnak a jövő képét (az álom), de csak Éva tudja a jövőt biztosítani (gyermekével). Lucifer az intelligencia, a tiszta ész; Éva pedig az érzelem, a zavartalan természeti ösztön. Ádám a kettő között áll: ha küzdeni kell, az ész szavára hallgat, s ha a küzdelemben kifárad, az ösztön titokzatos forrásaiból merít új erőt. A londoni szín a fordulópont: a tátongó sírűreg mindenkit elnyel, csak Évát nem, aki megdicsőülve emelkedik a magasba. Hiába törpíti el a kicsik uralma és kicsinyes gondolkodása a monumentális életet, azért az Ösztön tovább él: a végzetes haláltáncban Éva csak a fátylát veszíti el, vagy még azt sem. De az álomnak még nincs vége, még következik két szín. A falanszter rendszer: a tiszta ész gyermekes álmodozása; és az eszkimó jelenet: a természettudományos gondolkodásmód karikatúrája. A magára maradt öntudat most nyilván láthatja, hogy hová jut, ha az élet tudattalan áramlataival szakít. Az emberi ész önmagában csak az öngyilkosság útját követheti. Ádám, aki Lucifer vezetése mellett járta be az élet útjait, véget akar vetni életének. De hiába, az életösztön kipusztíthatatlan. Éva ajkával Ádámot a Természet nyilvánvalóan figyelmezteti erre. Nem a Nő szüli az eszméket (hanem Ádám, aki Arany János javítása ellenére nem eszmék után, hanem eszmék miatt száll csatára,

vagyis az eszméi vele születettek), de a vég Éva könnyeiben és mosolyában oldódik fel²³. Még Lucifer is érzi korlátozott hatalmát a Nő által jelképezett érzelmi világgal szemben:

*„Nem küzdök-e hiába a tudás,
A nagyravágyás csábos fegyverével
Őellenek, kik közt mint menhely áll,
Mely lankadástól óvja szívöket,
Emelve a bukót: ez érzelem.”²⁴*

A Tragédia végére a küzdés és az örök nőiben megnyilatkozó szeretet (Éva prófécijában: testvériség) mozzanata kerül előtérbe, és mindkettő egyszerre immanens és transzcendens értékévé lett. Minthogy az Úr nem ad választ Ádám nagy kérdéseire, csak biztatást, e kettőhöz egy harmadik érték járul: a bízva bízás. Bizalom abban, hogy az Úr által megjelölt úton tud majd küzdeni, az Éva prófécijában megjelölt, Jézus által hirdetett Testvériségért, az Angyalok Kara által megfogalmazott és a Kegyelem által segített szabad akarrattal. És e küzdés önmagában érték, magában hordozza jutalmát. De e küzdéshez elengedhetetlenül szükséges a nő, a gyermek, tehát a család – még akkor is, ha Káinokat és Ábeleket nemzünk²⁵.

¹ REMÉNYIK Sándor, Az utolsó mondat problémája.

² KÖSZEGI Lajos, Bevezetés a Tragédia hermenautikájába

³ 1983 - Zalaegerszeg; Hevesi Sándor Színház; majd 2004 - Zalaegerszeg, Hevesi Sándor Színház.

A két előadás alapvető koncepciójában (és a két főszereplő - Szalma Tamás és Fekete Gizi - személyében) megegyezik.

⁴ NÁNAY István, Ruszt, Árgus, 2002. 2.

⁵ MADÁCH Imre, Az ember tragédiája, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1968. 9.

⁶ MADÁCH Imre, Az ember tragédiája, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1968. 10.

⁷ EISEMANN György, Létértelmező motívumok Az ember tragédiájában.

In: EISEMANN György, Keresztutak és labirintusok. Tankönyvkiadó, Bp., 1991.

⁸ MADÁCH Imre, Az ember tragédiája, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1968. 9.

⁹ MADÁCH Imre, Az ember tragédiája, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1968. 164.

¹⁰ MADÁCH Imre, Az ember tragédiája, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1968. 9.

¹¹ MADÁCH Imre, Az ember tragédiája, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1968. 5.

¹² MADÁCH Imre, Az ember tragédiája, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1968. 9.

¹³ MADÁCH Imre, Az ember tragédiája, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1968. 7.

¹⁴ MADÁCH Imre, Az ember tragédiája, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1968. 7.

¹⁵ MADÁCH Imre, Az ember tragédiája, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1968. 161.

¹⁶ SZERB Antal, Madách világnézete. In SZERB Antal, Magyar irodalomtörténet, Magvető, Bp., 1972.

¹⁷ MADÁCH Imre, Az ember tragédiája, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1968. 12.

¹⁸ MADÁCH Imre, Az ember tragédiája, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1968. 12.

¹⁹ MADÁCH Imre, Az ember tragédiája, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1968. 12.

²⁰ MADÁCH Imre, Az ember tragédiája, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1968. 166.

²¹ MADÁCH Imre, Az ember tragédiája, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1968. 19.

²² MADÁCH Imre, Az ember tragédiája, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1968. 9.

²³ Idézet FEKETE Gizitől

²⁴ MADÁCH Imre, Az ember tragédiája, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1968. 12-13.

²⁵ Idézet RUSZT Józseftől.